

נוכחותה של הרכבת בזמר העברי לא בלטה, לכאורה, לאורך השנים. ואולם, היא זכתה להתייחסות שירית לא מועטה, ובסך הכול נמצאים באוספים השונים יותר מ-70 שירים שעניינם המרכזי הוא הרכבת. בין השירים אפשר למצוא שירי ילדים, שירי נוף, שירי פרידה ושירים אחרים, המשקפים שימושים מתחלפים ומשתנים בעולמם של הרכבת, המסילה, הקטר והקרונות.

כבר סידרנו הרכבת: שירי הילדים

יותר ממחצית משירי הרכבת העבריים הם שירי ילדים. הכמות הנכבדה מצביעה על השימוש השכיח במוטיב הרכבת דווקא לקהל היעד הצעיר ביותר. רובם הגדול של שירי הרכבת לילדים קצרים במיוחד (4-8 שורות), ובלט בהם השימוש במצלול מילולי ומוזיקלי, ושימוש באותיות שורקות המבטאות חיקוי של תנועת הרכבת וקולותיה: "הרכבת מקשקשת / מטרטרת ורועשת" (אנדה עמיר), "הקטר נושף עשן ... מתנפח ונושף / ואף פעם לא יישן" (ע' הלל/בנימין עומר), "המולה ושאוץ וצלצול המצילה" (שאול טשרניחובסקי/ורדירוזנבוים). כן בולט בשירי הילדים הלחן והקצב הסדיר, הממחיש מהירות ותנועה קצובה: "כבר סידרנו הרכבת / בואו ילדים לְשֵׁבֶת" (עממי), "רכבת ארוכה, ארוכה כל כך / דופקת משקשקת שִׁיק־שֶׁק, שִׁיק־שֶׁק, שִׁיק־שֶׁק" (עממי). שירים אלו מכוונים לפעילות סביב שירי הילדים בגן ובכיתות בית הספר הנמוכות: משחק, תנועה, ריקוד וגיבוש חברתי. בהתאם, הם מושרים לא אחת תוך יצירת "רכבת אנושית" של ילדים...

אחדים משירי הילדים הארוכים יותר, נכתבו כשירי הצגות ומופעים. אחד הידועים שבהם הוא "מה עושות הרכבות על הפסים", מתוך המחזמר "זרעים של מסטיק", שהוצג בחברת הילדים בבית אלפא ב-1966: "מזמן אמרו לי לילה טוב / אף ילד לא הולך ברחוב / בתחנות כבר לא מוכרים שום כרטיסים - / אז מה עושים הגלגלים על הפסים?" (לאה נאור/נחום היימן).

כך גם "רכבת ההפתעות" (לאה נאור/עוזי חיטמן), ששימש כפתיח לתכנית טלוויזיה לילדים: "הרכבת מתקרבת, הרכבת מגיעה / בואו ונצא לדרך, הצטרפו לנסיעה. / ובאים נוסעים אל התחנה / אין להם כרטיסים, רק ריקוד ומנגינה. / צִיִּיק צִיִּיק צִיִּיק צִיִּיק על הפסים / הנה באה הרכבת וכולם נוסעים".

מקורו של שיר הרכבות המוכר ביותר, "בין הרים ובין סלעים טסה הרכבת", מורכב יותר, וייתכן שהוא

אף ראוי לתואר "ותיק שירי הרכבת בארץ ישראל". המקור הוא שיר חֶשֶׁק יידי (יוסף רולניק/לחן עממי), המסַפֵּר על צעירה המחכה במיטתה לאהובה, העתיד להגיע אליה ברכבת. את השיר "העלו" לארץ בשלהי מלחמת העולם הראשונה חיילי "הגדוד השלושים ותשעה של קלעי המלך", מן הגדודים העבריים מאמריקה. אחד המתנדבים, שמעון־דוד יפה, תרגמו לעברית: "אֶכְבֶּה לִי אֶת הַנֵּר / אֶעֱלֶה עַל מִשְׁכְּבִי / עוֹד מֵעַט, עוֹד מְזַעֵר / יבוא בחיר לבבי". בנוסח העברי ה"משופץ", הופיעה הרכבת במסלול מפותל, המזכיר את קו הרכבת לירושלים: "מעל סלעים, בין הרים / טס הוא ברכבת / מבין כל הבחורים - / אותו אני אוהבת".

שירי רכבות בזמר העברי

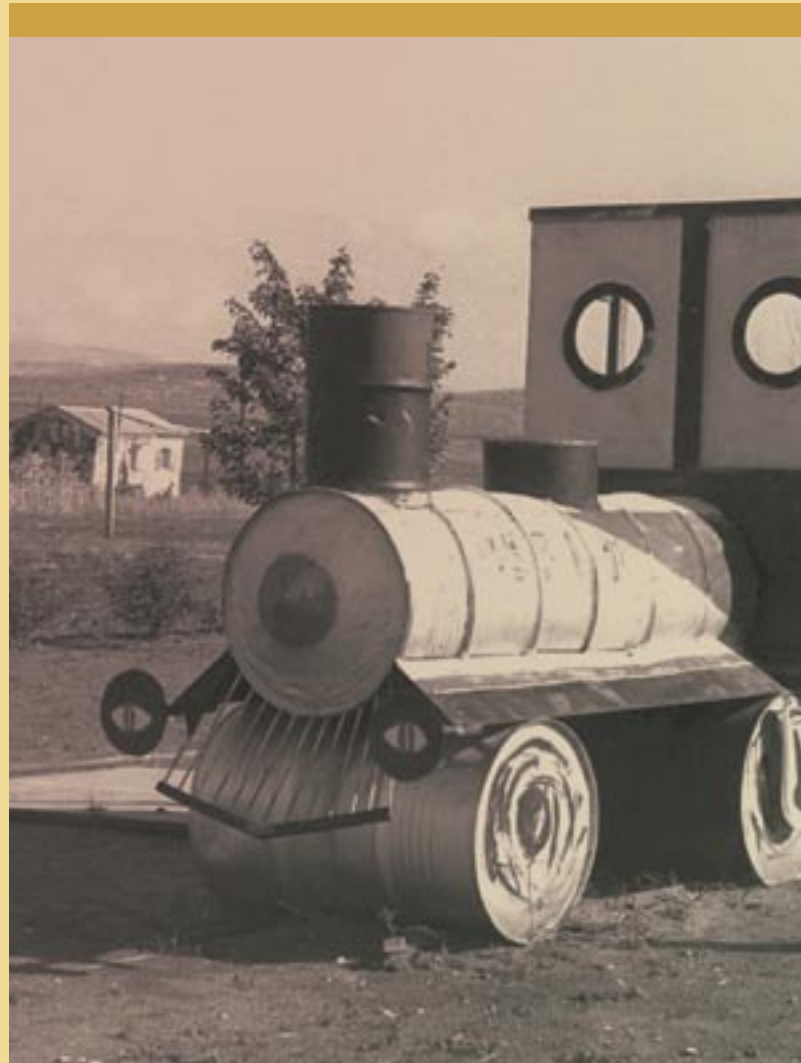
חיפה תל-אביב. / גלגלים סובבו נא מהר / אל הבא! / כל גלגל מתגלגל ויוצר / בטקטוק מנגינה חדשה" ("ברכבת חיפה תל-אביב", משה סחר ומאיר נוי, 1958). אפשר ש"המנגינה החדשה" המוזכרת היא רמז לקטרי הדיזל החדשים שהגיעו אז לארץ.

געגועים לרכבת העמק

מעניינת במיוחד היא קבוצת השירים המתעדים את נופי ארץ ישראל בעבר, ואת קווי הרכבות שהילת העבר חובקת אותן. כזהו תיאורה של תחנה נשכחת מפי ירון לונדון ("ציף ציף מעל הרציף"): "בלב הפרדסים תחנה ניצבת / ועל ידה פסים - פסי רכבת / ועומד רציף יָשָן, אשר שנים רבות / הוא לא ידע עֲשָן קטרים ורכבות... / באמצע השרון ספסלים לְשֶׁבֶת / וְשֶׁלֶד של קרון, אך לא רכבת / ובחור אחד יָשָן ובשנתו חוֹלֵם / אודות קטר עֲשָן, שברציף בּוֹלֵם" (לחן: דני ליטני). כך, אגב, נראו תחנות רבות בעת כתיבת השיר, כשרכבות הנוסעים בארץ כמעט שלא פעלו. הנוף המתואר מזכיר את תחנות בית יהושע, בנימינה או זכרון יעקב עד שנת 1992, ואת התנופה המחודשת שקיבלה תנועת הרכבות בארץ.

הרכבת הזכורה ביותר היא "רכבת העמק", שסיפורים ואנקדוטות רבים נכרכו סביבה, וקיבלו את ביטויים גם בזמר העברי. תיאור ייחודי של רכבת זו מצוי בשיר "רכבת העמק". יורם טהרלב, בן קיבוץ יגור, עשה שימוש בזיכרונות הילדות שלו, כשהרכבת עברה ביגור (בניין האבן ששימש כתחנה במקום עומד עד היום). ניחוחי העבר וזיכרונות אהבות הנעורים משמשים בו בערבוביה: "באת לפתע כמו מעולם אָחַר שנשכח... / עוד הרכבת שטה בעמק בחצות הלילה / והלילה כאז. / זו הרכבת, בה כבר נסענו, / היא תיקח אותנו אל הלילה של אז" (לחן: מוני אמריליו)

שיר נוסף על אודותיה נכתב ב-1977, לרגל שנת היובל למושב כפר יהושע. בסמוך למושב ניצבה תחנת תל-שָׁמָאם, והרכבת הייתה אמצעי התחבורה היחידי של תושבי האזור ושימשה נקודת קשר אל העולם החיצון. בן המושב דן אפרת, שכתב לרגל האירוע מחזה ששמו "פינת העמק הקטנה", שילב בו פזמון שהלחין חיים ברקני: "רכבת העמק, רכבת יפה, / צייק צייק הפסים צייקצייק לה; / בבוקר, בבוקר יצאה מחיפה / בערב תהיה בעפולה. / ושר המָסִיק לָקְרוֹן הפחם: / ייקח את הכול כבר הרוח / מקצה כפר ברוך בּוֹאָכָה תל-שָׁמָאם / וְשָׁמָה לבטח ננוח".

עד מהרה "גילו" את השיר כמה גננות ירושלמיות, שחיפשו שירי ריקוד והפעלה לילדי הגנים. הן "ניערו" ממנו את רוב המילים והותירו בית בן ארבע שורות: "בין הרים ובין סלעים / טסה הרכבת / ומכל הבחורים / אותך אני אוהבת". ברבות השנים הפכו "הבחורים" ל"חברים" או "ילדים", ולעתים אפילו "חברות". שירי ילדים אחדים נועדו בעיקר להדגיש את נופיה של הארץ, הניבטים מבעד לחלון הנסיעה: "נוסעים ברכבת ישראל / בין ערים, בין כפרים / בין הרים וְעִמְקִים, / בין שדות וחולות בישראל" (רות מן-צדיק/ברן הופמן), או: "מימין גליים ומשמאל הגבעות / ובלב מתבלב האביב. / מתנגן בי פזמון לצלילי הקרון ברכבת

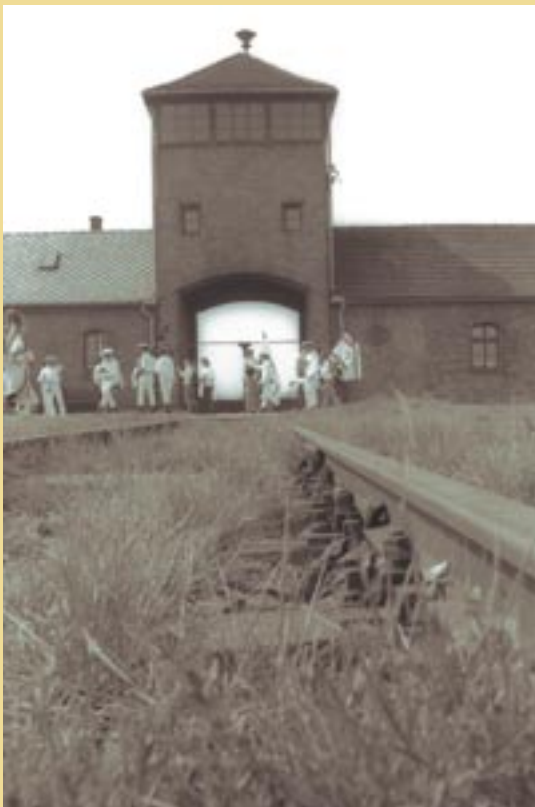

פרידה מקטר ישן

שנות ה-50 הולידו שני שיירי רכבת יפים במיוחד. ב-9 באוגוסט 1956 נחנך קו הרכבת לבאר שבע, ולאחר חודשים מספר כתב דן אלמגור את "במסילה לבאר שבע", שבו תיאר את המדבר המשתאה למראה אמצעי התחבורה החדש והמוזר: "יום השָׁבָב / מַלְהֵט צהריו / נגררים הגמלים בתפילה / ולפתע נִשְׁמַע / קול תרועה ברמה / קול קורא במדבר בגילה. / ותוהים הגמלים / מול שִׁקְשֻׁק גלגלים / של אורחת הקרונות במסילה". בשיר מפגישי אלמגור את הרכבת גם עם אברהם אבינו, מייסד באר שבע התנ"כית: "דוהר הקטר ופוצח בשיר / ועונה המדבר בְּהֶדּוּ / ניצב אברהם בפתחה של העיר / ודגלון ירקרק בידו" (לחן: ניסן כהן הברון).

המסילות, הרכבות והקרונות ממשיכים בדרכם, אך הקטרים הנושנים נותרים מאחור. בשנת החילוץ

(1958) הובאו קטרי הדיזל החדשים, וקטר הקיטור האחרון עשה דרכו מבאר שבע למגרש הגרוטאות. את האירוע הזה תיעד חיים חפר, שכתב תסריט על מסעו האחרון של הקטר 70414, ושיבץ בו שיר יפהפה, שהפך לאבן דרך בזמר העברי (לחן: יוחנן זראי): "בתחנה בבאר-שבע עמד קטר / ומספרו שבעים ארבע מאות ארבעה עשר / קטר קיטור תשוש, קטר קיטור יִשָּׁן / עמד בתחנה והעלה עשן... / קטר כזה ישן, שחור ומלוכלך / איך ארבעה קרונות עם הנוסעים הוא עוד מִשָּׁךְ!...". הסיום הרגשני מחדד את חילופי הדורות ואת עידני הטכנולוגיה: "וצי"ף צי"ף צי"ף הוא כבר לא נשף / ותיק תיק תק הגלגל לא דפק / ואז פס אחד לשני לחש: / המלך מת! יחי המלך החדש!". הקטר הישן, אגב, נשא על גבו מגילת יוחסין מכובדת: מס' 70414 היה פעיל במלחמת העולם השנייה, נדד מאירן לגבול הרוסי ולמצרים והוביל נשק, תחמושת וציוד לחימה.

התחנה טרבלינקה

אחת האסוציאציות הקשות לרכבת בזיכרון הישראלי הקולקטיבי, הן רכבות השמד והמוות מתקופת השואה. מי שעשו שימוש נרחב במוטיב זה היו התמלילן והמפיק יעקב גלעד, והזמר והמלחין יהודה פוליקר, שניהם "בני הדור השני" להורים ניצולי השואה. בשיר אפר ואבק (1988) מתוארת נסיעה נצחית ברכבת: "ואם אַתְּ נוסעת, לאן אַתְּ נוסעת? / הנצח הוא רק אַפְר ואבק... / ואם זה עוד מסע נואש / אל הצריף, אל המגרש / במסילת העיר הישנה / איש לא יחכה בתחנה". בוטה אף יותר הוא השיר "התחנה הקטנה טרבלינקה" שכתב המשורר הפולני ולדיסלב שלנגל, ושתרגמה הלנה בירנבאום, אמו של יעקב גלעד: "מתחנת הרכבת נִרְשָׂאוֹ אוסט / יוצאים ברכבת ונוסעים ישר / הנסיעה נמשכת לפעמים / חמש שעות ועוד ארבעים וחמש דקות / ולפעמים נמשכת אותה נסיעה / חיים שלמים עד מותך. / והתחנה היא קטנטונת / שלושה אשוחים גדלים בה / וכתובת רגילה אומרת: / כאן התחנה טרבלינקה... / ואיש לא מחכה בתחנה / ואף אחד לא מנפנף שם במטפחת...".

ב-1974 הופק הסרט "המכה ה-81", ובו שולב השיר "רחל" (חיים גורי/יוסי מר-חיים): "ואז ביקשנו מִרְחֵל לראות / לראות לאן יוצאות הרכבות. / כשהן יוצאות - כל הקרונות מלאים / כשהן שבות - הספסלים ריקים... / שאלנו את נהגי-הקטרים: / לאן נוסעים היהודים שבקרונות? / והם השיבו, כי אינם יודעים...".

מעבר לזמן ולמרחב:

הרכבת כבר עברה בתחנה

הרכבת היא לא רק כלי תחבורה, אלא אמצעי סמלי המעביר אותנו לעתים למחוזות אחרים בזמן ובמרחב. על כך מעידים בין היתר צירופי המילים "רכבת ההפתעות", "רכבת החלומות", "רכבת אווירית", "רכבת שדים" וביטויים נוספים.

ב-1987 כתבה אַסְתֵר שמיר את אחד מלהיטיה הגדולים "הרכבת כבר עברה בתחנה", כשהמוטיב המובלט בשיר, מהקטר ועד אחרון הקרונות, הוא דמותו של 'המאָחֵר' התמידי, שהחיים ומותירים אותו מאחור: "כולם, כולם הלכו, ולפני שאני תופסת / הרכבת כבר עברה בתחנה... / לעתים קרובות מדי אני הולכת ומוֹדֵדֶת / לעבר הקטר שצופר במסילה / ועד שאני רואה, ועד שאני מודדת - / הרכבת כבר עברה בתחנה...". גם דני סנדרסון הצביע על סמליות מעין זו ב"רכבת הלילה": "על יְעֵן החושך שוקע עם שקיעה / רכבת הלילה יוצאת שוב לדרכה. / היא תיסע עם אור הלבנה / עד לתחנה האחרונה". בשירה של להקת "מישינה", "רכבת לילה לקהיר", ממלאת הרכבת משאלת לב חזקה של בריחה מכאן

ועכשיו: "בתוך תוכי אני קודח / אני יוצא לעיר / עולה על הרכבת / רכבת לילה לקהיר". משאלה כמוסה וגלויה לנסוע לעולמות ולזמנים רחוקים, מביע מְנִי בְּגֵר בשירו "רכבת הבוקר": "רכבת הבוקר שוחקת גלגל / תחנה דוויה על אם הדרך... / היא נוסעת לבדה לפגישה מדומה. / רכבת הבוקר, קחי אותי מכאן! / עולמות רחוקים / עולמות אבודים / לזמנים חדשים".

משמעות הפוכה, של מסע שורשים לארץ-בית-אבא, ביטא עוזי חיטמן בשירו "רכבת אדומה", המתאר חוויית מנסיעתו לרוסיה ב-1990. חיטמן מושיב אותנו ברכבת הזמן אל "רוסיה האדומה", שממנה יצא אביו אל ביתו החדש בארץ: "רכבת אדומה / לוקחת אותי אחורה / במסע אחרי אבי... / רכבת אדומה / לא עוצרת ולא נחה / כשאנחנו מתקרבים... / אני הייתי כאן / לפני שנולדתי / נער יהודי / 'בן בלי בית' / 'בן בלי שם' / וקמתי והלכתי / והייתי לעם".

תנועת הרכבות

תנועת הרכבות, כך מתברר, היא מדד גם לתנועות אחרות בחיי האדם, כמו שכותב שלמה ארצי: "על-פי תנועת הרכבות תכף את תגיעי... / על-פי חיוכי החיילים הרכבת מגיעה... / על-פי תנועת הרכבות / אני תכף אתחיל לרוץ לעבר הרכבת".

בשירי הרכבת, תנועת הרכבות היא הדינמיקה של החיים, אך גם תבנית נופה של ארץ, של חברה, המתבוננת על עצמה דרך חלון הרכבת ומתארת את אשר היא רואה.

לעיון נוסף:

1. א' הכהן, "עשר השנים הראשונות - משירי ירושלים בראשית תקופת המנדט תרע"ח-תרפ"ח", ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג, עמ' 2.
2. ר' פלג, "השירים שלא איחרו את הרכבת", אקספרס, 14 (ספטמבר-אוקטובר 2003).